

ԲՆԱԳՐԵՐ

ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

TEXTS ET ETUDES

ԱՆԱՆԻԱՅԻ «ՔՆՆԻԿՈՆԻ» ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ¹

Անանիայի «ՔՆՆԻԿՈՆԻ» մասին շատ է գրուել ու խօսուել:

Այսօր բաւական որոշ պատկերացում ունենք Անանիայի այս կոթողային երկի մասին՝ շնորհիւ մեծավաստակ Արտ. Մաթեոսեանի հիմնարար աշխատութիւնների²: Չանց առնելով Քննիկոնի նկարագրութեան կրկնութիւնը, որ հանգամանալի արւած է Արտ. Մաթեոսեանի աշխատութիւններում, նշենք միայն, որ ըստ այսօրուայ ամենալրիւ պատկերացման՝ Քննիկոնը եղել է Հայոց բարձրագոյն դպրոցների համար նախատեսուած ուսումնական ձեռնարկ, որ պարունակել է ժամանակի ուսուցանող թուր գիտակարգերը՝ եռեակ եւ քառեակ գիտութիւնները: Ընդ որում, այստեղ ուսումնական ծրագիրը կազմուած է եղել այնպէս, որ ուսուցումն սկսուել է ոչ թէ եռեակ գիտութիւններից, ինչպէս մինչ այդ եղել է Հայաստանում եւ այլ վայրերում, այլ քառեակ գիտութիւններից եւ ի մասնաւորի՝ համարողութեան արուեստից, դրա առաջին մասից, որ է գումարման գործողութիւնը: Բացի բուն քառեակ ու եռեակ գիտութիւնները, Քննիկոնի մէջ եղել է նաեւ պատկառելի ծաւալով օրացուցային մաս՝ Տոմարը: Ուշագրաւ է, որ Անանիայի գործերին անդրադարձած մեր երկու երեւելի պատմագիրները Անանիայի այս գործը յիշում են յատկապէս Տոմարի կապակցութեամբ:

Այսպէս. Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցին իր Պատմութեան մէջ նոյնիսկ առանց Քննիկոնին անդրադառնալու,

1 Այս աշխատութեան համառոտ տարբերակը իբրեւ գեկուցում կարդացուել Մ. Աթոռ Ս. Էջմիածնում՝ Գեորգեան Ճեմարանի հիմնադրման 140-ամեակին նուիրուած գիտաժողովում 2014 Նոյեմբերի 21ին:

2 ՄԱԹԵԻՈՍԵԱՆ, Ա., *Ամանիա Շիրակացու «ՔՆՆԻԿՈՆ»*, ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների, 1974, թիւ 7, 66-78, թիւ 8, 71-81: Նոյն, *Եւկլիդէսի «Տարբեր» Ամանիա Շիրակացու «ՔՆՆԻԿՈՆ» երկրաչափութեան մաս*, Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների, 1980, թիւ 1, 89-95, Նոյն, *Ամանիա Շիրակացու թուարանութեան րաժանման գործողութիւնը*, ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հաս. գիտ., 1990, թիւ 10, 53-64: Նոյն, *Գրիգոր Մագիստրոսը եւ Ամանիա Շիրակացու «ՔՆՆԻԿՈՆ»*, Բանբեր Մատենադարանի, թիւ 16, 1994, 16-30:

տալիս է. «Իսկ Անաստասայ հայրապետին հոգացեալ վասն Հայկական տօմարի, զի թերեւս անշարժ գնա ըստ այլոց ազգաց մարթասցէ յօրինել, զի միշտ անշարժ լինիցին տօմէ տարեկանաց կամ յեղափոխ յեղանակէ ժամանակաց: Վասն որոյ եւ առ ինքն գԱնանիայ Անեցի կոչեալ՝ որ բանիբուն այնմ արուեստի էր հմուտ, հրամայէ նմա ստեղծագործել զխնդրելին իւր: Իսկ նորա ջան ի վերայ եդեալ եւ ըստ բոլոր ազգաց պայմանի՝ անշուշտ յօրինեալ զկարգ Հայկական տօմարի. զի բարեձեւագունից ումանց եւ զմերս կշռադատեալ՝ մի՛ կարօտասցուի գալ ի զուգաորոշիւն Հռովմայեցոց: Եւ մինչդեռ խորհէր մեծն Անաստաս ժողովօք եպիսկոպոսաց գեղեալսն հաստատել՝ վախճան կեանաց նմա ժամանէր, կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս վեց: Անփոյթ զկնի եկելոցն այսմիկ արարեալ՝ եւ զառաջին մշտախաղաց շրջագայեալ կարգն կալեալ: Յետ այսորիկ Իսրայել յովմսոյ գեղջէ՛ յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեան»³: *Այսինքն, Յովհ. Կաթողիկոսը խօսում է բացառապէս Անանիայի Տոմարի մասին, զանց առնելով այն մեծ երկը, որի մասն է եղել այդ Տոմարը:*

Աւելի կարճ, բայց եւ աւելի ամբողջական տեղեկոյթ է տալիս Ասողիկը: Ստեփանոս Ասողիկի Պատմութեան մէջ ունենք. «Իսկ Անաստաս խորհեալ Հայաստանեայցս կարգել տոմար անշարժ ըստ՝ այլոց ազգաց՝ եւ հրամայէ Անանիայի Ծիրակացոյ կարգել զԲնիկոնն հրաշագան, յորում գտնմարս մեր կարգեաց անշարժ: Եւ Անաստասայ խորհեալ ժողովով եւ եպիսկոպոսօք հաստատել զԲնիկոնն եւ վախճանի՝ կացեալ յաթոռն ամս զ»⁴: *Այստեղ արդէն յստակ ասուած է, որ Անանիայի Տոմարը եղել է նրա Քննիկոնի բաղկացուցիչ մասը, եւ Քննիկոնը ստեղծուել է Տոմարի բարեփոխման կապակցութեամբ: Եւ Կաթողիկոսը Անանիային կարգադրել է ոչ թէ պարզապէս Տոմար չարադրել, կամ Հայոց տոմարը կարգաւորել, այլ Կաթողիկոսի յանձնարարութիւնը եղել է ստեղծել-չարադրել Քննիկոնը եւ դրա մէջ էլ՝ յատուկ՝ Տոմարը:*

Ուշագրաւ է, որ մեր երկու պատմիչներն էլ Անանիայի գործունէութեան մասին գրել են օրացուցային բարեփոխութեան կապակցութեամբ: Նրանց գրածներից այնպիսի տպաւորութիւն է

3 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, *Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս 1912, 92–93:

4 ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ ԱՍՈՂԻԿ, *Պատմութիւն տիեզերական*, Ս. Պետերբուրգ 1885, 99: Վկայաբերուած հատուածում երկու տեղ Քննիկոնի փոխարէն տպագրում կայ «Բրոնիկոն» բառը, որ Ասողիկի հրատարակող Ստ. Մալխասեանցն է դրել ձեռագրերում վկայուած «Քննիկոնի» փոխարէն, որի մասին ինքն էլ վկայում է. «*Ձեռագիր*». *աստ եւ ստորեւ Բնիկոնն*». տե՛ս նոյն տեղում, տողատակ թիւ 11: Խնդրոյ առարկայ հատուածը այստեղ շտկուած է ըստ ձեռագրի:

ստացւում, որ Անանիայի գործունէութիւնը (ուրեմն եւ՝ Քննիկոնի շարադրումը) ամբողջովին կապուած է եղել օրացուցային բարեփոխութեան հետ: Հասկանալու համար, թէ ի՞նչ կարող է սա նշանակել, ճշգրտենք Անանիայի Հայաստան գալու եւ Քննիկոնի շարադրման ժամանակները:

Սկսենք նրանից, որ ըստ մեր աղբիւրների՝ Անանիան Քննիկոնը գրել է Անաստաս Ակոռեցի Կաթողիկոսի պատուէրով: Այս մասին ունենք բազմաթիւ մատենագրական վկայութիւններ՝ սկսեալ վերը յիշատակուած Ասողիկից ու Յովհաննէս Կաթողիկոսից: Ուրեմն, Քննիկոնի գրութեան ժամանակը պիտի լինի Անաստաս Ակոռեցու գահակալման տարիների մէջ: Այսօր Անաստաս Ա. Կաթողիկոսի գահակալման համար ընդունուած ժամանակագրութեան համաձայն, նա գահակալել է 661-667 թուականներին: Էական է, սակայն, որ նախքան Կաթողիկոս դառնալը Անաստաս Ակոռեցին երկար ժամանակ (652-659) վարել է կաթողիկոսարանի գործերը, Ներսէս Տայեցու ակամայ բացակայութիւնների տարիներին եղել է փաստական տեղապահ, նոյն Ներսէս Տայեցու կարգադրութեամբ հսկել է Զուարթնոց տաճարի շինարարութիւնը: Ինչ որ իմաստով՝ նա եղել է փաստական «աթոռակից Կաթողիկոս»: Այսինքն, սխալ չենք լինի, եթէ համարենք, որ Անաստաս Ակոռեցին փաստականօրէն կաթողիկոսական իշխանութիւն է ունեցել եւ կաթողիկոսել է հէնց 652ից, երբ Ներսէս Տայեցին քաշուած էր Տալքի Իշխան գիւղը եւ չէր մասնակցում կաթողիկոսական իշխանութեանը⁵:

Միւս կողմից էլ այդ նոյն ժամանակներում ունենք մի շատ նշանակալի իրադարձութիւն՝ կապուած օրացոյցի հետ: Գիտենք, որ 665ին տեղի է ունեցել առաջին այսպէս կոչուած՝ «ծոազատիկը»: Սրա էութիւնն այն էր, որ մէկ շաբաթով իրարից տարբեր էին լինում Հայոց եւ Ուղղափառ եկեղեցիների զատիկները: Հայոց Չատիկը այդ տարի եղել է Ապրիլի 13ին, իսկ արեւմտեան եկեղեցիների Չատիկը եղել էր դրանից մէկ շաբաթ առաջ՝ Ապրիլի 6ին: Հայերը դա համարել են սխալ Չատիկ, քանի որ այդպիսի տարիներին այդ ամսաթուով Չատիկը համընկնում էր Հրէից Պասեքի հետ, որով եւ ընկնում էր Նիկիայի Ժողովի 318 հայրերի յատուկ նշովքի տակ: Ահա այս պատճառով էլ հայ իրականութեան մէջ դա համա-

5 Յովհաննէս Կաթողիկոսի Պատմութեան մէջ կայ. «Զկնի ապա մեծին ներսէսի յաջորդէ գաթոռ հայրապետութեանն Անաստաս՝ ի գեղջէն Ակոռայ, որ ի Մասեաց ոտին: Սա սեմնկապան լեալ մեծին Ներսէսի՝ եւ վերակացաւ շինուածոյ հրաշակերտ եկեղեցւոյն (Խօսքը Զուարթնոցի մասին է – Գ. Բ.) գտանէր հրամանաւ Ներսէսի, մինչ էր նա ի հայաժամն ի գաւառին Տայոց»։ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴՐԱՍՍԱՆԱԿԵՐՏՑԻ, 62. աշխ., 90:

րուել է «ծուռ» Զատիկ եւ կոչուել է «ծռազատիկ»։ Այսպիսի իրադարձութիւն տեղի էր ունենում 532 տարուայ մէջ 4 անգամ. առաջին 3ը՝ 95ական տարի միջակայքով, վերջինը՝ 247 տարի անց։ Ծռազատիկի «հիմքը դրուել էր» 561 թուականին, երբ Անդրէասի 200ամեայ զատկացուցակի աւարտից յետոյ իննամեայ օրացուցային խառնաշփոթի աւարտին միաժամանակ երկու իրարամերժ օրացուցային կարգադրութիւններ էին արուել. մէկը՝ Աղեքսանդրիայում 36 տոմարագէտների մասնակցութեամբ եւ էաս Աղեքսանդրացու գլխաւորութեամբ, միւսը՝ Կոստանդնուպոլսում՝ Կայսեր պալատում ում իրիոնի կողմից։ Այս երկու օրացուցային կարգադրութիւններում էլ հիմք էր ընդունուած 532ամեայ պարբերաշրջանը։ Սակայն ընդունուած էին վերադիրների տարբեր համակարգեր։ Եւ ահա, իրիոնեան (կոստանդնուպոլսեան) համակարգում վերադիրները 1ական փոքր էին աղեքսանդրեան վերադիրների համակարգից։ Եւ այս մէկով փոքր լինելն էլ բերում էր զատիկների վերոնշեալ տարբերութեանը։ Հայկական տօմարը իր վերադիրներով զուգահեռ է ընթացել աղեքսանդրեան համակարգի հետ։ Տարամիտումը եղել է միայն Յունական եւ Լատինական եկեղեցիների տօնացոյցի նկատմամբ։

Իր ժամանակի համար ծռազատիկը բացառիկ մեծ նշանակութեան իրադարձութիւն պիտի եղած լինի։ Եւ յատկապէս սա պիտի խթան եղած լինի կրօնական իշխանութիւններին՝ օրացոյցի հարցերով զբաղուելու համար։

Սրանից զատ կայ եւս մի օրացուցային խնդիր, որ ամենայն հաւանականութեամբ պիտի առաջացած լինի այս նոյն ժամանակներում։ Խօսքը Աթանաս Տարօնացու կազմած հայկական օրացոյցի մասին է։

Ինչպէս գիտենք, 552 թուականին, Մովսէս Եղիվարդեցի Կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ, Աթանաս Տարօնացին ստեղծել էր առաջին ինքնուրոյն հայկական քրիստոնէական օրացոյց-զատկացուցակը՝ Թէ քանի՞ տարիների համար է եղել այս զատկացուցակը, այժմ ստոյգ չգիտենք։ Արդի տոմարագիտական գրականութեան մէջ այս մասին եղել են տարբեր ենթադրութիւններ։ Աթանասից առաջ քրիստոնէական տօների օրերը որոշելու համար Եկեղեցին օգտագործում էր Անդրէաս Բիւզանդացու Տոմարը, որ պարունակում էր 200 տարիների զատկացուցակ՝ 353-552 թուականների համար։ Դրանից առաջ էլ տարբեր քրիստոնեայ համայնքներ կիրառել են

6 Մանրամասն այս մասին տե՛ս ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., *Օրացոյց Հայոց*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1997, 61-96:

տարբեր զատկացուցակներ՝ կազմուած 95ական տարիների համար⁷: Աթանասի տոմարական ձեռնարկումից 9 տարի անց Աղեքսանդրիայում եւ Կոստանդնուպոլսում եղան օրացուցային երկու կարգադրութիւններ, որոնցում որդեգրուեցին, կանոնականացուեցին 532ամեայ պարբերաշրջանի աղիւսակներ՝ որոշ տարբերութիւններով (տե՛ս վերը): Այսինքն, Աթանասի ձեռնարկումի ժամանակ Հայաստանում տակաւին ծանօթ չէին 532ամեայ պարբերաշրջանին, ուստի եւ Աթանասը չէր կարող ստեղծել զատկացուցակ 532 տարիների համար: Ի դէպ, Հայ մատենագրութեան մէջ էլ այս 532ամեայ պարբերաշրջանի (որ յաճախ կոչուել է հինգհարիւրեակ) գիւտը վերագրուել է Հաս Աղեքսանդրացուն, թէպէտ արտաքին աղբիւրներից գիտենք, որ Հռոմում կիրառութեան մէջ է դրուել Էասից շուրջ հարիւր տարի առաջ Վիկտորիոս Աքուլիտանացու կողմից:

Դառնալով Աթանասի ստեղծած զատկացուցակին, ստանում ենք, որ բացառելով 532ամեայ զատկացուցակի ստեղծումը, մնում է, որ նա ստեղծած լինէր կամ 200ամեայ զատկացուցակ, ինչպէս Անդրէասինն էր, կամ 95ամեայ զատկացուցակ, ինչպէս Անդրէասի նախորդներինն էր, եւ կամ էլ՝ աւելի փոքր տեւողութեամբ: 200ամեայ օրացոյց ստեղծելու հաւանականութիւնը շատ փոքր է, զի այդ ժամանակ առկայ էր օրացուցային խառնաշփոթ, որ առաջացել էր հէնց Անդրէասի 200ամեայ օրացոյցը աւարտուելու կապակցութեամբ եւ դրա բուն պատճառն էլ Անդրէասի զատկացուցակի հէնց 200ամեայ լինելն էր⁸: Այսինքն, որոշ իմաստով 200ամեակը պիտի «վարկաբեկուած» լինէր: Ուրեմն, բացառելով 200ամեայ եւ 532ամեայ զատկացուցակների ստեղծումը, մենք ակամայ յանգում ենք նրան, որ Աթանասի ստեղծած հայկական առաջին օրացոյցը պիտի պարունակէր 95 տարիների զատկացուցակ: Արդ, եթէ հիմնուենք շատ մեծ հաւանականութեամբ՝ ճշմարտացի այս եզրակացութեան վրայ, կը ստանանք, որ Աթանասի զատկացուցակը պիտի աւարտուէր $552+95=647$ թուականին: Բնականաբար, այս թուականից էլ պիտի առաջանար նոր զատկացուցակ կազմելու հարցը: Ստացւում է, որ մեր խնդրոյ առարկայ ժամանակներում տակաւին ծռազատիկից 18 տարի առաջ արդէն Հայոց Եկեղեցին պիտի առնչուած լի-

7 95ամեայ զատկացուցակը շատ յարմար էր նրանով, որ պարունակում էր 5 հատ 19ամեակ ($95=5 \times 19$): Իսկ Անդրէասի կազմած 200ամեակը վատ էր նրանով, որ դա պարունակում էր 10 հատ 19ամեակ եւ եւս 10 տարի, այսինքն՝ վերջում լինում էր մի թերի 19երեակ ($200=10 \times 19 + 10$): Ահա այս թերի 19ամեակն էլ պատճառ էր դարձել Անդրէասի 200եակի աւարտից յետոյ օրացուցային խառնաշփոթ առաջանալուն:

8 Տե՛ս նախորդ ծանօթագրութիւնը:

նէր օրացուցային սուր խնդրի հետ: Մեզ հասած պատմագրական եւ տոմարական սկզբնաղբիւրներում չկայ որեւէ յիշատակութիւն այս ժամանակներում օրացուցային կարգադրութիւն եղած լինելու մասին: Աւելին. այդպիսի վկայութիւն ակնկալելու հիմքեր եւս չունենք, զի քաղաքական առումով սրանք շատ խառը, յուզումնալից տարիներ են եղել: Այս տարիներին Հայաստանում արաբական առաջին արշաւանքներից տուժած երկիրը վերականգնելու, կայուն կենսունակ իշխանութիւն ստեղծելու փորձեր էին անում Թէոդորոս Ռշտունին եւ մի քանի այլ իշխաններ: Ընդ որում, այդ փորձերը ոչ միշտ էին յաջող ելք ունենում⁹: 649ին Բիւզանդացիների կողմից լինում է դաւանափոխութեան նոր առաջարկ, որին ի պատասխան գումարում է յատուկ ժողով Դուինում Ներսէս Տայեցու եւ Թէոդորոս Ռշտունու գլխավորութեամբ: 650ին լինում է մի նոր արաբական արշաւանք, որին պատշաճ դիմադրութիւն կազմակերպել չեն կարողանում ոչ Հայերը, եւ ոչ էլ Բիւզանդացիք: Սրանից յետոյ 652ին Թէոդորոս Ռշտունու եւ Արաբների Մուսաիա կուսակալի միջեւ կնքում է առաջին հայ-արաբական պայմանագիրը, որով Հայաստանը քաղաքականապէս ընդունում է արաբական գերիշխանութիւն, պահպանելով ներքին ինքնուրոյնութիւնը: Երկիրը 15 տարով ազատում է հարկերից: Սկսում է համեմատաբար խաղաղ մի կարճ ժամանակամիջոց: Այսինքն, մինչեւ 652 թուականը խօսել օրացուցային խնդիրների կարգաւորման մասին չենք կարող. պայմանները եղել են յոյժ աննպաստ: Ուրեմն, հայ հոգեւոր իշխանութիւնը տոմարի կարգադրութեանը պիտի կարողանար անդրադառնալ 652ից ոչ շուտ:

Ահա այս հենքի վրայ նայենք Անանիայի կենսագրութեան ու գործունէութեան մի քանի կէտեր:

Ինչպէս ժամանակին ցոյց է տրուել, Անանիան իր յայտնի յիշատակարանում տեղեկացնում է, որ ինքը Հայաստան է եկել Փրկչի 666 թուականին¹⁰: Առաջիկայ շարադրանքի ամբողջութեան համար նպատակայարմար է աստ կրկնել այդ յիշատակարանի բացատրութիւնը եւ կատարել որոշ լրացում: Այսպէս. իր գրած յիշատակարանում Անանիա Շիրակունին, խօսելով իր՝ Հայաստան գալու եւ իր

9 Այս ընթացքում ասպետ Վարպտիրոց Բագրատունին կարողանում է կուստանդնուպոլսից փախչել Տայֆ, որտեղ եւ մահանում է խորհրդաւոր պայմաններում, իսկ Թէոդորոս Ռշտունին, Հայոց իշխան դառնալուց յետոյ, ձերբակալոււմ է, տարւում կուստանդնուպոլիս, ապա ետ դառնում 649ին: Մանրամասն այս ժամանակների անցուդարձի մասին տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. Բ, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1984, 308-314:

10 ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., Քրիստոսի ծննդեան թուականը ըստ Հայ մատենագրական աւանդոյթի, ի հշմիածին, 1998, Ե., 73-88:

ուսանած գիտութիւնը «ի Քրիստոսասէր վիճակն սրբոյն Գրիգորի» բերելու մասին, տալիս է դրա ժամանակը. «Եւ սկիզբն քանիւսնու-թեան քերման քուիս յորժամ լցեալ էր Ոկլ [ա]մ ի կուսական յարգանդէ Աստուածն րանի: Եւ ի մետասաներորդի շրջագայութեանն և ի ժԹ ամի [Կոս]տանդիանոսի»¹¹: Այստեղ Քրիստոսի ծննդեան ժամանակը տրուած է իւրօրինակ կերպով. «յորժամ լցեալ էր Ոկլ (668) ամ...», այսինքն, լրացել էր 668 տարին: Հետեւաբար, խօսքը վերաբերում է 669-րդ տարուան: Ուրեմն, պէտք է վերցնել ոչ թէ 668, այլ 669 տա-րի: Սոյն յիշատակարանում ժամանակը տրուած է երեք կերպ. Կոս-տանդիանոսի 19-րդ տարի = Քրիստոսի ծննդեան 669 թիւը = ինչ որ պարբերաշրջանի 11-րդ տարին: Յատուկ նշուած չէ, թէ ինչ պարբերաշրջան է նկատի առնուած: Ուրեմն, դա պէտք է լինի ամե-նասովորական, ամենակիրառական պարբերաշրջանը, որ է Լուսնի՝ քաջ յայտնի 19ամեայ շրջանը (Մեթոնի շրջանը): Այսինքն, խօսքը 19երեակի 11-րդ տարուայ մասին է: Ինչպէս գիտենք, Անանիան կի-րառել է Անդրէասի 19երեակը, որի առաջին լրումը եղել է Ապրիլի 4ին (վերադիրը՝ ըստ Անանիայի՝ 9)¹²: Մերձակայ տարիներից 19երեակի սկիզբ է Հայոց ՃԵ (105) տարին, որի վերադիրը Թ (9) է, եւ Լուսնի գատկական լրումն էլ՝ Ապրիլի 7(4)ին¹³: Հաշուելով Հա-յոց 105ը 19երեակի առաջին տարի, այդ նոյն 19երեակի 11-րդ տարին կը լինի Հայոց 115 թիւը (վերադիրը՝ 30, աւագ լրումը՝ Ապրիլի 13ին, Զատիկը՝ Ապրիլի 18ին): Աթանաս Տարօնացու սկսած թուահաշուով Հայոց 115 թիւը = Փրկչի 666 թուականի Յունիսի 13ից մինչեւ 667 Յունիսի 12ը (Նաւասարդի 1ից մինչ ա-ւելեաց 5-րդ օրը): Այդ միջակայքի (որով եւ՝ Հայոց այդ տարուայ) Զատիկն էլ 667 Ապրիլի 18ին է:

Սրանով որոշուում է Անանիայի Հայաստան գալու ժամանակը: Քանի որ նա խօսում է Քրիստոսի ծնունդից 668 տարի անցած լի-նելու մասին, ուրեմն, այդ ժամանակ տակաւին լրացած չի եղել Ք-րիստոսի ծննդեան 669 տարին, ըստ իր հաշուի: Անանիայի տարբեր աշխատութիւններում առկայ տուեալների հիման վրայ գիտենք, որ նա Քրիստոսի ծնունդը դրել է ն.թ. 3 թուականի Յունուարի 6ին¹⁴:

11 ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿՈՆԻՆԻ, Մատենագրութիւնք, ՀՍՍԻ Մատենադարանի հրատ., Երևան 1943, 236:

12 ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., Անանիա Շիրակունու ՇԼԲ քոյորակը ըստ հայերէն հնագոյն ք-դքեայ ձեռագրի, ի էջմիածին, 1998, Ա., 125-143, 140-141: Տե՛ս նաեւ ԳՐԻ-ԳՈՐ ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Անանիա Շիրակացու «Խառնախորանը», Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1998, 57:

13 Տե՛ս, օրինակ, ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿՈՆԻՆԻ, Մատենագրութիւնք, Եջ. աշխ., 267:

14 Աւելի մանրամասն այս մասին տե՛ս ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., Քրիստոսի ծննդեան քուա-կանը ըստ Հայ մատենագրական աշխատութիւնների, ի էջմիածին, 1998, Ե., 45-53:

Ուրեմն, խօսքը վերաբերում է 667 Յունուարի 6ին նախորդող ժամանակին: Ըստ այսմ էլ՝ կ'ունենանք, որ ըստ այս յիշատակարանի Անանիայի Հայաստան գալու ժամանակն է 666 Յունիսի 13ից 667 Յունուարի 6ի միջակայքը:

Ի դէպ, սրանով մի անկախ ճանապարհով եւս որոշոււմ է, որ Անանիան Քրիստոսի ծնունդը դրել է ն.թ. 3 թուականին: Այսպէս. այս միջակայքի Յայտնութեան օրը 667 Յունուարի 6ն է: Սրանից էլ 669 տարի ետ հաշուելով կը գանք ն.թ. 3 թուին (ն.թ. 3 + 667 - 1 տարի = 669 տարի):

Գալով բիւզանդական կայսեր տարիներին, այստեղ անկասկած ինչ որ չփոթ կայ: Նշուած ժամանակներում իրար ետեւից իշխել են համարեա՝ անուանակից երկու կայսրեր՝ Կոստաս Բ. (կամ Կոնստանդ Բ.)՝ 642-668 (ըստ որոշ աղբիւրների՝ 641ից), եւ ապա՝ Կոստանդին Դ.՝ 668-685: Կոստանդին Դ-ի տարիները սկսոււմ են աստ նշուած՝ Քրիստոսի 667ից յետոյ, որով եւ սա ընդունելի չէ: Ուրեմն, խօսքը Կոնստանդ Բ-ի մասին է: Սրա էլ 19րդ տարին կը լինի 659 կամ 660 Փրկչական թիւը (նայած՝ սկիզբը 641ից է հաշոււում, թէ՞ 642ից): Այս թուերից եւ ոչ մէկը մեր թուականի հետ չի համընկնում: Ուրեմն, այստեղ ինչ որ աղաւաղում կայ: 666ը այս կայսեր 25րդ, կամ 26րդ տարին է, որով եւ հայերէն գրութեամբ պիտի լինէր ԻԾ., կամ ԻԶ.: Սրանք էլ առանձնապէս յարմար չեն՝ աղաւաղուելով ԺԹ. (19) դառնալու համար:

Այս կարգի աղաւաղումը չէր կարող առաջացած լինել գրչական չփոթութիւնից, տառերի նմանութիւնից: Շատ հաւանական է, որ այստեղ ունենք պարզապէս բացթողում եւ դրա հետեւանքով առաջացած աղաւաղում: Այսպէս. վկայաբերուած հատուածում «Եւ ի մետասաներորդի շրջագայութեանն եւ ի ԺԹ. ամի [Կոս]տանդիանոսի» 19երեակի 11րդ տարուց անմիջապէս յետոյ խօսուում է Կոստանդիանոսի թուականի մասին: Եթէ այդ երկու տեղեկութիւնների աւրանքից հանենք գծիկը եւ «ի» նախդիրը, այդ դէպքում ԺԹ. (19)ը կարող է վերաբերել արդէն ոչ թէ Կոստանդիանոսին, այլ «շրջագայութեանը», այսինքն՝ այն պարբերաշրջանին, որի տարին որ նշուած է: Սա շատ լաւ կը ներդաշնակի այն իրողութեան հետ, որ այստեղ իրօք օգտագործուած է 19ամեայ պարբերաշրջանը (որ սակայն չի նշուած): Այսինքն, մի կողմից կը լրացուի կիրառուած պարբերաշրջանի անունը, միւս կողմից Կոստանդիանոսը «կ'ազատուի» իրեն չվերաբերող տարիներից: Աւելին. այս պարագայում հնարաւոր է նաեւ ԺԹ. թուականից առաջ եղած «ի» նախդիրը մեկնաբանել իբրեւ հէնց Կոստանդիանոսի տարիները ցուցանող թուի սկզբի

մասը (իբրեւ ԻԵ., կամ ԻԶ.), որ աղաւաղման հետեւանքով խախտուել է իր տեղից եւ յայտնուել է «ԺԹ.»ից յետոյ: Այսպէս թէ այնպէս, մենք այս տեղում ունենք բնագրի ակնյայտ աղաւաղում: Աստ առաջարկուած տարբերակով նուագագոյն փոփոխութեամբ բոլոր անհամաձայնութիւնները շտկուում են: Եթէ ճիշտ է առաջարկուած շտկումը, ապա խնդրոյ առարկայ հատուածը կարելի կը լինի վերականգնել հետեւեալ կերպ. «Եւ ի մետասաներոքի շրջագայութեանն ԺԹ[երեւակի], ի[Ե] (կամ ի[Զ]) ամի [կոս]տանդիսանսի»: Ուրեմն, կարող ենք շատ հաւանական համարել, որ Անանիայի յիշատակարանի բնագրում պիտի եղած լինի 19(ԺԹ)երբեակի 11րդ տարին եւ Կոստանդիանոսի ԻԵ(25) կամ ԻԶ(26)րդ տարին, որով սոյն յիշատակարանի երեք թուականները կը դառնան լիովին ինքնահամաձայնեցուած: Այսպէս թէ այնպէս՝ Շիրակունու այս յիշատակարանի վերլուծութեամբ ճշգրտուում, հաստատուում է նրա Հայաստան դալու ժամանակը՝ 666ի երկրորդ կիսամեակը:

Մի այլ թուական էլ բխում է այս նոյն տուեալից: Քանի որ ըստ Անանիայի ինքնակենսագրութեան նա Տրապիզոնում ուսանել է 8 տարի, ուրեմն, նա ուսման մեկնած պիտի լինի 666– 8 = 658 թուականին: Նոյն ինքնակենսագրութիւնից իմանում ենք նաեւ, որ Տրապիզոն մեկնելուց առաջ՝ Հայաստանում իր լրիւ ուսումն աւարտելուց յետոյ Անանիան կէս տարի սովորել է Չորրորդ Հայքում Քրիստոսաստուրի մօտ, իսկ մինչ այդ էլ, ուսուցիչ որոնելով, եղել է Կարինում (Թէոդոսուպոլիս) Եղիազարոսի մօտ¹⁵: Ընդ որում, ըստ Անանիայի նշման՝ նոր ուսուցչի որոնումները նա սկսել է տեղում իր ուսումն աւարտելուց անմիջապէս յետոյ: Նշանակում է՝ Անանիայի՝ Հայաստանեան ուսումնառութեան աւարտի եւ նոր ուսուցչի որոնումների սկզբի միջեւ ժամանակամիջոց չկայ. դրանք իրար յաջորդում են անմիջականօրէն: Անանիան չի նշում իր Հայաստանեան դեգերումների ամբողջ ուղին: Նա տալիս է միայն այն վայրերի անունները, որտեղ ինքը առնչուել է իր նպատակի համար կարեւոր անձանց հետ: Բնականաբար, նա պիտի եղած լինէր այլ վայրերում եւս: Շիրակից (որ Անանիայի ծննդավայրն էր եւ, ամենայն հաւանականութեամբ՝ նախնական կրթութիւն ստանալու վայրը) Կարին, ապա՝ Չորրորդ Հայք ճամբորդելը, անշուշտ, որոշ ժամանակ պիտի խլէր: Հարկ է սրան յաւելել նաեւ այլ վայրերում ուսուցիչ ու դա-

15 Ի դէպ, հետաքրքիր է, որ Ամանիան չի յայտնում, թէ ո՞վ է իրեն տեղեկացրել սոյն Եղիազարոսի մասին, մինչդեռ Չորրորդ Հայքում բնակուող Քրիստոսաստուրի մասին գրում է, որ Եղիազարոսն է իրեն յայտնել այս ուսուցչի մասին: Սա մտածել է տալիս, որ միգուցէ Ամանիան չի կամեցել յայտնել այս Եղիազարոսի «հասցէն» իրեն տուողի անունը:

սագիրք որոնելու ժամանակը, որի մասի Անանիան չի նշում: Չորրորդ Հայքում Քրիստոսատուրի մօտ վեցամսեայ ուսման հետ միասին այս դեգերումների ժամանակը կարելի է գնահատել շուրջ մէկ տարի: Այսինքն, Հայաստանում ուսումնաւարտելուց յետոյ Անանիան պիտի շուրջ մէկ տարի որոնումների մէջ եղած լինէր նախքան Տրապիզոն հասնելը: Ուրեմն, Անանիայի Հայաստանեան ուսումնառութեան աւարտը պիտի լինի մօտ 657ին:

Ի մի բերելով Աթանասի զատկացուցակի աւարտման, ծռագատիկի, Անանիայի ուսման մեկնելու եւ Հայաստան վերադառնալու եւ Անաստաս Ակոռեցու տարիները, ստանում ենք այսպիսի պատկեր:

647ին աւարտում է Աթանաս Տարօնացու կազմած 95ամեայ զատկացուցակը: Առաջ է գալիս նոր տոմար, զատկացուցակ կազմելու խնդիր:

652–659ին քաղաքական խառնակ իրավիճակում Ներսէս Տայեցի Կաթողիկոսը հեռանում է կաթողիկոսարանից եւ գնում Տայքի Իշխան գիւղը: Հայրապետանոցի գործերը վարում է Անաստաս Ակոռեցին:

657ին Անանիան աւարտում է իր ուսումը Հայաստանում եւ սկսում նոր ուսուցչի որոնումները նախ Հայաստանի արեւելեան մասում ապա՝ Հայաստանի յունական մասում եւ ի վերջոյ՝ բուն Բիւզանդական պետութեան սահմաններում:

658ին կնքում է հայ–արաբական պայմանագիրը եւ սկսում է համեմատաբար խաղաղ մի շրջան:

658ին Անանիա Շիրակունին մեկնում է Տրապիզոն՝ Տիւքիկոսի դպրոցում ուսանելու:

661ին մահանում է Ներսէս Տայեցին եւ կաթողիկոսական աթոռին նրան յաջորդում է Անաստաս Ակոռեցին:

665ին լինում է առաջին ծռագատիկը:

666ին Անանիան վերադառնում է Հայաստան եւ պատուէր է ստանում Կաթողիկոս Անաստաս Ակոռեցուց՝ շարադրել Քննիկոնը ու դրա մէջ՝ Հայոց օրացոյցը: Անանիան կատարում է Կաթողիկոսի պատուէրը:

667ին մահանում է Անաստաս Ակոռեցի Կաթողիկոսը՝ չհասցնելով եպիսկոպոսական ժողովով վաւերացնել–հաստատել Քննիկոնը իբրեւ դպրոցական ծրագիր ու ձեռնարկ:

667ին Կաթողիկոս է ձեռնադրւում Իսրայէլ Ոթմսեցին, եւ Քննիկոնի հաստատման գործը հանում է օրակարգից:

Իրար համադրելով այս թուականներն ու իրադարձութիւնները, տեսնում ենք, որ առկայ է իրադարձութիւնների եւ ժամանակների միջեւ «տարօրինակ» զուգադիպութիւն: Յատկապէս ակնառու է Անանիայի ուսման մեկնելու եւ վերադառնալու ժամանակների առնչութիւնը Հայ Եկեղեցու համար յոյժ նշանակալի տոմարական իրադարձութիւնների հետ: Անանիայի մեկնումը յաջորդում է Աթանասի տոմարի աւարտին (10 տարի յապաղումով), իսկ Անանիայի վերադարձն էլ անմիջապէս յաջորդում է առաջին ծուազատիկին: Եւ երկուսն էլ տեղի են ունեցել այն ժամանակ, երբ կաթողիկոսական իշխանութիւնը պատկանել է Անաստաս Ակոռեցուն. առաջինը եղել է, երբ նա փոխարինում էր Ներսէս Տայեցուն, իսկ երկրորդը եղել է, երբ նա արդէն կաթողիկոս էր: Այստեղ վերը նշուած 10ամեան յապաղման մասին հարկ է նկատել հետեւեալը: Թէպէտ, իրօք, առկայ է 10ամեայ յապաղում, սակայն այս պարագայում էլ «գարմա-նալի գուգադիպութիւն» է այն, որ Անանիայի ուսման մեկնելը տեղի է ունեցել տոմարի խնդիրն առաջանալուց յետոյ առաջին իսկ յարմար ժամանակին՝ հէնց հայ-արաբական խաղաղութեան պայմանագիր կընքուելու տարում:

Շատ քիչ հաւանական է, որ Հայկական օրացոյցի համար վճռորոշ այս իրադարձութիւնների եւ Անանիայի կենսագրութեան անկիւնադարձային հանգրուանների միջեւ դիտուող առնչութիւնը արդիւնք լինի պատահական զուգադիպութեան: Բնական է ընդունել, որ այս իրադարձութիւնների միջեւ առկայ է պատճառական կապ:

Պակաս կարեւոր չէ նաեւ Անանիա Անեցու եւ Անաստաս Ակոռեցու յարաբերութիւնների հարցը: Այսօր մենք չունենք ուղղակի վկայութիւններ այդ յարաբերութիւնների բնոյթի, դրանց սկզբնաւորման եւ ընթացքի մասին: Սակայն Անանիայի ինքնակենսագրութեան մէջ կան տեղեկութիւններ, որ հնարաւորութիւն են տալիս գոնէ որոշ գաղափար կազմել այդ մասին: Այսպէս. Անանիայի ինքնակենսագրութեան մէջ կայ. «...Եւ վասն զի ոչ գտանէր յաշխարհիս Հայոց մարդ ոք, որ գիտէր իմաստասիրութիւնն, այլ եւ ոչ անգամ գիրք արուեստից ուրեմ գտանէին: Ապա եւ ի Յուճացն դիմեցի յաշխարհ»¹⁶: Այստեղ հեղինակը «գիրք արուեստից» գրելով ի նկատի ունի մաթեմատիկային եւ առհասարակ՝ քառեակ գիտութիւններին¹⁷ վերաբե-

16 ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿՈՒՆԻ, Մատենագրութիւնք, Եջ. աշխ., 206-207:

17 Խնդրոյ առարկայ ժամանակներում ընդունուած տարաբաժանմամբ բառեակ գիտութիւնների մէջ էին համարողութեան արուեստը (մաթեմատիկան – բուսաբանութիւնն ու հանրահաշիւը), երկրաչափութիւնը, երաժշ-

րող գրականութիւն: Իսկ «Իմաստասիրութիւնն» ասելով էլ ի նկատի ունի հէնց քառեակ գիտութիւնները (գուցէ՛ եռեակի հետ միասին): Այսինքն, Անանիան յայտնում է, որ իր որոնումների ժամանակ Հայաստանում չի եղել ոչ միայն քառեակ գիտութիւնների մասնագէտ, այլ նաեւ՝ գիրք՝ դասագիրք: Ի՞նչ է սա նշանակում: Այսպիսի յայտարարութիւն Անանիայի պէս լուրջ մարդը կարող էր անել միայն խորապէս վստահ լինելով, որ իր գրածը հաստատապէս ճիշտ է: Իսկ դրա համար էլ հարկ պիտի լինէր ստուգել Հայաստանի բոլոր մատենադարանները, կամ գոնէ՛ դրանցից առաւել մեծերն ու հարուստները: Այսինքն, Անանիայի այս յայտարարութիւնից հետեւում է, որ նախքան Յունաց կողմերը մեկնելը նա պիտի լրիւ նայած, ստուգած լինէր Հայաստանի բոլոր նշանակալի մատենադարանները: Իսկ Հայաստանի մատենադարանների մէջ ամենամեծն ու հարուստը, բնական է, պիտի լինէր կաթողիկոսարանի մատենադարանը: Ուրեմն, Անանիան չէր կարող չըջանցել կաթողիկոսարանի մատենադարանը: Այսինքն, սա նշանակում է, որ դասագիրք եւ ուսուցիչ որոնելիս Անանիան անպայման պիտի գնացած լինէր կաթողիկոսարան, իրեն հետաքրքրող գրքերը գտնելու յոյսով: Իսկ կաթողիկոսարանի մատենադարանում գրքեր որոնելու արտօնութիւն ստանալն էլ, շատ մեծ հաւանականութեամբ, նրան պիտի առնչէր բարձրագոյն պատասխանատու անձի հետ¹⁸: 657-658ին, երբ Անանիան իր որոնումներն էր անում, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանի բարձրագոյն պատասխանատու անձը Անաստաս Ակոռեցին էր: Այսպէս ստանում ենք, որ շատ մեծ հաւանականութեամբ Հայաստանում իր ուսումն աւարտելուց յետոյ նոր ուսուցչի եւ դասագրքի որոնումների ընթացքում Անանիան պիտի այցելած լինէր կաթողիկոսարան եւ հանդիպած լինէր Անաստաս Ակոռեցուն: Արդ, եթէ յիշենք, որ դրանից 10 տարի առաջ աւարտուել էր Աթանասի զատկացուցակը, եւ կաթողիկոսական տեղապահ Անաստաս Ակոռեցին վաթահաբար գիտէր տոմարական խնդրի մասին, կարելի է պատկերացնել, թէ ինչքա՛ն պիտի ուրախանար Անաստասը, տեսնելով մի ուսումնաստենչ երիտասարդի, որ ձգտում է սովորել հէնց

տութիւնը եւ աստղագիտութիւնը: Եռեակ գիտութիւններն էլ ընդգրկում էին ֆեթթողական արուեստը (ֆերականութիւնը), ֆարտասանութիւնը եւ դիալեկտիկան կամ տրամաբանութիւնը: Այս եօթ գիտութիւնները միասին եղել են ժամանակի գիտակրթական համակարգի հիմքը:

18 Այստեղ էական է, որ Ամանիայի որոնած գրքերը սովորական «լայն պահանջարկ ունեցող» գրականութեան ցանկից դուրս էին (այդպիսի գրքեր Հայաստանում պարզապէս չեն եղել): Սա եւս պիտի բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութիւնների ուշադրութիւնը սեւեռէր եզակի հետաքրքրութիւններով այս երիտասարդի վրայ:

այն, ինչ անհրաժեշտ է տուեալ պահին Հայոց Եկեղեցուն: Ձի բացառում, որ հենց նա էլ Անանիային յայտնած լինի կարիքնում բնակուող Եղիազարոսի մասին եւ խորհուրդ տուած լինի ուսման մեկնել Թուրքաց կողմերը¹⁹:

Այստեղ տեղին է անդրադառնալ նաեւ Անանիայի ուսման համար վճարումների հարցին: Տիւբրիկոսի դպրոցում, ինչպէս յայտնում է Անանիան, ուսանում էին Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքի ուղարկած սաները: Սա նշանակում է, որ դա պիտի լինէր շատ թանկ վճարուող դպրոց: Նոյնն է ցուցանում եւ Անանիայի մէկ այլ վկայութիւնը Տիւբրիկոսի անձնական գրադարանի մասին: Անանիան յայտնում է, որ «չկար մի գիրք, որ նրա գրադարանում չլիներ»: Նկատի ունենալով ժամանակի գիտութիւնը, սա նշանակում է մօտ 500-1000 կտոր գրականութիւն պարունակող մատենադարան: Այսպիսի գրադարանը շատ մեծ հարստութիւն էր: Տիւբրիկոսի մասին Անանիան յայտնում է նաեւ, որ Անտիոքի մօտ եղած ճակատամարտում նա կորցրել էր իր ողջ ունեցուածքը: Ուրեմն, այս ամբողջ հարուստ գրադարանը նա պիտի հաւաքած լինէր կեանքի երկրորդ կէսում՝ գիտութեամբ ու դասաւանդմամբ զբաղուելով: Եւ սա էլ, իր հերթին, վկայութիւն է առ այն, որ նրա դպրոցում ուսման վարձերը պիտի շատ բարձր լինէին: Անանիան ոչինչ չի գրում անվճար սովորելու մասին: Նշանակում է, նա լրիւ վճարել է իր ուսման վարձը: Իսկ ո՞վ պիտի կարողանար վճարել Անանիայի համար ուսման բարձր վարձը: Անշուշտ, Անանիան ազնուականի որդի էր (ըստ իր հաղորդման, նրա հայրը եղել է Յովհաննէս Ծիրակունին): Սակայն նա բնաւ մեծ նախարարի, կամ հօր ազնուականի զաւակ չէր: Նրա հօր՝ Ծիրակունի տոհմի մասին այլուստ ոչինչ յայտնի չէ: Ուրեմն, Յովհաննէս Ծիրակունին պիտի եղած լինի համեստ ունեցուածքի տէր մի «մանր» ազնուական: Եւ դժուար է պատկերացնել, որ այս համեստ ազնուականը ի զօրու լինէր վճարել իր որդու կեցութեան եւ ուսման ութամեայ ծախսը Հայաստանից դուրս՝ Տիւբրիկոսի թանկ դպրոցում: Ահա սա յուշում է, որ այս երիտասարդ ուսանողի թիկունքում պիտի եղած լինի մի հօր հովանաւոր, եւ ամենալաւ «թեկնածուն» այս դերի համար Անաստաս Ակոռեցին է:

Եթէ ընդունենք, որ նշուած իրադարձութիւնները ունեն պատճառական կապ, կը ստանանք պատճառականօրէն իրար շաղկապուած իրադարձութիւնների եւ դրանց ժամանակների հետեւեալ յաջորդական շղթան:

19 Այս առթիւ յիշելի է, որ Ամաստասը սերտ գործակիցն էր Ներսէս Տայեցու, որի մասին էլ գիտեմք, որ ստացել էր յումակամ փայլուն կրթութիւն:

647ին աւարտուում է Աթանասի տոմարը: Առաջ է գալիս նոր տօնացոյց ստեղծելու խնդիր: Քաղաքական շատ բարդ պայմաններում Կաթողիկոս Ներսէս Տայեցին ի վիճակի չի լինում խնդիրը շուտափոյթ լուծել: 652ին Յունաց Կայսրը գալիս է Հայաստան եւ Ներսէս Տայեցուն պարտադրում դաւանական զիջումներ: Քիչ անց, Հայոց իշխան Թէոդորոս Ռշտունու հետ ունեցած լուրջ տարաձայնութիւնների հետեւանքով Ներսէս Կաթողիկոսը քաշուում է իշխանութիւնից, հեռանում Տայք իր հայրենի իշխան գիւղը²⁰: Կաթողիկոսարանի գործերը վարում է Անաստաս Ակոռեցին մինչեւ 659 թուականը: 657ին Անանիան աւարտում է իր ուսումը Հայաստանում եւ սկսում իր դեգերումները՝ նոր ուսուցիչ գտնելու համար: Այս ընթացքում նա (ամենայն հաւանականութեամբ) լինում է կաթողիկոսարանում, հանդիպում Անաստաս Ակոռեցուն եւ հայաստանեան ուսումն աւարտելուց մէկ տարի անց՝ 658ին Անաստաս Ակոռեցին Անանիային ուղարկում է Տրապիզոնում ուսանելու:

665ին տեղի է ունենում առաջին ծռազատիկը: Սա շատ լուրջ իրադարձութիւն էր, եւ արդէն Կաթողիկոս դարձած Անաստաս Ակոռեցին Անանիային ետ է կանչում հրատապ դարձած տոմարական խնդիրները լուծելու: 666ին Անանիան վերադառնում է Հայաստան եւ անմիջապէս Կաթողիկոսի պատուէրով ձեռնամուխ լինում նոր ծրագրով ուսումնական ձեռնարկի ստեղծմանը: Շարադրում է Քննիկոնը, որի մէջ քառեակ ու եռեակ գիտութիւններից զատ յատուկ պատկառելի տեղ ունէր նաեւ Տոմարը: Այս կոթողային երկի մէջ Անանիան մանրամասն ներկայացրել է Հայոց եւ միւս 14 քրիստոնեայ ազգերի օրացոյցները, տուել դրանց գուգադրման աղիւսակներ, կազմել 532 տարիների զատկացուցակ հայկական ու հռոմէական ամսաթուրերով Փրկչ. 580-1112 թուականների համար, տուել տարբեր օժանդակ աղիւսակներ՝ կամայական օրուայ աւուր պատկերը, երկնքում Լուսնի դիրքը եւ փուլը, Արեւի դիրքը, գիշերուայ եւ ցերեկուայ տեւողութիւնները գտնելու համար: Անանիան նաեւ տեսական մաս է շարադրել, որում, ի պատասխան Կաթողիկոսի հարցումին, մանրամասն տեսականօրէն բացատրել եւ հիմնաւորել է Յայտնութիւնը եւ Զատիկը տօնելու ժամանակային այն կարգը, որ կիրառում էր Հայոց Եկեղեցին եւ որով Հայ Եկեղեցին սկզբունքօրէն տարբերւում էր Յունական եւ միւս եկեղեցիներից:

20 «Եւ ապա ըստ հապնեալ տալոյ խնդրակաց ի Կոստանդնուպոլսէ՝ գնայ Կայսրն փութանակի. իսկ հայրապետն Ներսէս երկուցեալ իմն ի սաստիկ ցասմանէն Ռշտունեաց տեսունն՝ երթեալ դադարէր ի Տայս», ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՂՐԱՍՍԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, մշ. աշխ., 87:

Անանիայի այս տեսական շարադրանքը մեզ է հասել հատուածաբար՝ դրա յայտնի մասերն են Անանիայի Յայտնութեան եւ Զատկի ճառերը:

Քննիկոնը շատ նշանակալի ձեռնարկ էր, եւ այն շարադրելուց զատ հարկ էր յատուկ եպիսկոպոսական ժողովով հաստատել այն՝ իբրեւ բարձրագոյն դպրոցի ուսումնական ծրագիր ու ձեռնարկ: Ահա այն է, որ Անաստաս Կաթողիկոսը չի հասցնում անել. վերահաս մահը անկատար է թողնում լուսամիտ Կաթողիկոսի մեծ ձեռնարկումը: Նրան յաջորդողները բոլորովին այլ աշխարհայեացքի տէր են լինում, եւ նրանց համար Անանիայի ստեղծած նոր ծրագիրն ու ձեռնարկը լինում են ակելորդ: Յովհաննէս Դրասխանակերտցի Կաթողիկոս պատմիչը այս մասին շատ մեղմ է արտայայտուել: «Անփոյթ զկնի եկելոցն այսմիկ արարեալ...», գրում է նա: Սակայն յաջորդները «անփոյթ» չեն եղել Անաստաս Հայրապետի եւ Մեծն Անանիայի ձեռնարկումի նկատմամբ: Շուրջ չորս դար յետոյ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունու գրած նամակից տեղեկանում ենք, որ Անանիայի Քննիկոնը կաթողիկոսարանի դիւանում պահուել է փակի տակ, իբր «խրթին» լինելու պատճառաբանութեամբ²¹: Այսինքն, Անաստասի յաջորդները շատ լաւ իմացել են Անաստաս Ակոռեցու, Անանիայի եւ Քննիկոնի մասին: Եւ ոչ թէ «անփոյթ» են եղել, այլ արգելել են Անաստասի եւ Անանիայի նորամուծութիւնը: Այսինքն, այս պարագայում ունենք տարբեր (որոշ առումով՝ իրար հակառակ) աշխարհայեացքների տէր գահակալների յաջորդումի դէմս մի կողմից՝ Ներսէս Տայեցու եւ Անաստաս Ակոռեցու եւ միւս կողմից՝ նրանց յաջորդած գահակալների:

Այստեղ առաջ է գալիս մի անհամաձայնութիւն վերը ներկայացուած պատկերի եւ Անանիայի ինքնակենսագրութեան միջեւ: Անանիան իր ինքնակենսագրութեան մէջ գրում է. «Եւ արդ՝ ես տրուալս Հայաստանեաց ուսայ ի նման գիգար արուեստս զայս, որ քազաւորաց է ցանկալի եւ քերի յաշխարհս մեր՝ առանց ուրուք լինելոյ ձեռնտու, միայն ջանիւ իմոյ անձինս, աւգնականութեամբ աղաւթից սրբոյն Գրիգորի, Թեպետ եւ ոչ ոք եղել շնորհակալ եւ մեծարաւոյ իմոյ աշխատութեան, քանզի եւ ոչ սիրաւոյ իսկ է ազգ մեր իմաստից եւ գիտութեանց, այլ ծոյլք եմ եւ ձանձրացողք»²²: Այստեղ Անանիան յստակ գրում է, որ ինքը ուսանել է եւ Հայաստան բերել իր գիտութիւնը («միայն ջանիւ իմոյ անձինս»): Սա լրիւ հակառակ է այն պատկե-

21 ՄԱԹԵԻՈՍԵԱՆ, Ա., Գրիգոր Մագիստրոսը եւ Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը», Բանբեր Մատենադարանի, քի16, 1994, 16-30:

22 Ա.ՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿՈՒՆԻ, Մատենագրութիւնք, Եջ. աշխ., 208-209:

րին, որ ստացանք մեր քննութեամբ: Սակայն Անանիայի այս նոյն գրուածքում եւ հէնց նոյն հատուածում առկայ է նաեւ շատ աւելի լուրջ շեղում իրականութիւնից: Ինչպէս վերը տեսանք, մեր երկու հաւաստի պատմիչները՝ Ասողիկն ու Յովհաննէս Կաթողիկոսը միաձայն պնդում են, որ Անանիան Քննիկոնը գրել է Անաստաս Կաթողիկոսի պատուէրով: Ուրեմն, Անաստաս Կաթողիկոսը ոչ միայն բարեհաճ է եղել Անանիայի նկատմամբ, այլ նաեւ գնահատել է նրան. նրան է յանձնարարել նոր ուսումնական ծրագիրն ու դասագիրքը ստեղծելու պատասխանատու գործը: Բնական է, որ պէտք է նաեւ վճարած լինի: Այնինչ, Անանիան գրում է. «Եւ ոչ ոք եղեւ շնորհակալ եւ մեծարաւոյ իմոյ աշխատութեան»: Անանիայի այս գրածը ակնյայտօրէն հակասում է մեր պատմիչների յայտնածին: Այստեղ մի կողմից ունենք, մեր վաւերական պատմիչների վկայութիւնը առայն, որ Անաստաս Ակոռեցի Կաթողիկոսը Անանիային պատուիրել է շարադրել Քննիկոնը՝ նոր ծրագրով դպրոցական ձեռնարկը, միւս կողմից էլ ունենք, որ Անանիան ասում է, թէ ոչ ոք իրեն չի գնահատել եւ շնորհակալ չի եղել իր աշխատութեան համար: Ի՞նչպէս համաձայնեցնել իրար հակառակ այս տեղեկութիւնները:

Այստեղ հնարաւոր է լուծման երկու տարբերակ:

Կամ պէտք է ընդունել, որ Անանիան իր այս տողերը գրել է նախքան Կաթողիկոսից պատուէր ստանալը:

Կամ էլ հարկ է ընդունել, որ Անանիան այսպէս է գրել յատուկ միտումով:

Այս տարբերակներից առաջինը հարկ է բացառել: Պատճառն այն է, որ, ինչպէս ժամանակին ցոյց է տուել Արտ. Մաթեւոսեանը, Անանիայի «Վասն որպիսութեան կեմաց իւրոց» ինքնակենսագրութիւնը մասն է եղել Քննիկոնի եւ եղել է դրա սկզբնամասում²³: Նըշանակում է, սա գրուել է Անաստաս Կաթողիկոսի պատուէրը ստանալուց եւ կատարելուց ոչ առաջ: Աւելին. նոյն շարադրանքի մէջ վկայաբերուած հատուածից յետոյ Անանիան գրում է. «Զի իբրեւ եկի ես, բազումք ընթացան առ իս յուսումն. եւ սուղ ինչ խելամտեալ՝ թողին զիս եւ գնացին, ոչ մնացեալք կատարման արուեստին, բաւական համարեալ վարուց կեցցադոյս գորչափիկն առին. եւ փոքր ինչ յիմէմ մեկուսացեալք՝ սկսան ուսուցանել՝ զոր ոչմ գիտէին, եւ քարոզել զանձինս վարդապետս, որումն ոչ էին հասու»²⁴: Շարունակութեան մէջ էլ պատմում է, որ բացի ինքնահռչակ վարդապետներ դառնալուց,

23 ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ, Ա., նշ. աշխ.:

24 ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿՈՒՆԻ, Մատենագրութիւնք, նշ. աշխ., 209:

նաեւ իր մասին բամբասանքներ են տարածել, չարախօսել են, եւն.: Որպէսզի այս ամէնը կարողանար տեղի ունենալ, անհրաժեշտ էր որոշակի ժամանակ՝ Անանիայի դպրոց բացելուց եւ աշակերտներ աճեցնելուց յետոյ: Եթէ յիշենք, որ Անանիան ուսանել էր Տիւբրիկոսի մօտ 8 տարի, ապա թէկուզեւ թերուս աշակերտ լինելու համար հարկ պիտի լինէր Անանիայի մօտ ուսանել գոնէ 4-5 տարի: Եթէ դրան էլ յաւելենք բամբասանք տարածելու համար անհրաժեշտ գոնէ 1-2 տարին, կը ստանանք, որ այս տողերը կարող էին գրուել Անանիայի Հայաստան գալուց առնուազն 6-7 տարի անց, ուրեմն՝ 672-673-ից ոչ շուտ: Այս ժամանակ արդէն մահացած էր Անաստան Ակոռեցին, եւ, ուրեմն, շարադրուած էր նրա պատուէրով ստեղծուած Քննիկոնը: Սա եւս յանգեցնում է նրան, որ Անանիայի խնդրոյ առարկայ տողերը գրուել են Անաստաս Կաթողիկոսի պատուէր ստանալուց եւ կատարելուց յետոյ:

Ուրեմն, իր «Վասն որպիսութեան կեանաց իւրոց» ինքնակենսագրութեան մէջ Անանիան յատուկ միտումով է լռում Անաստաս Ակոռեցուց պատուէր ստանալու եւ Քննիկոնը նրա պատուէրով գրելու մասին: Ինչո՞ւ: Հարցիս պատասխանը գտնելու համար յիշենք, որ Անաստաս Ակոռեցուց յետոյ մինչեւ Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսի ժամանակը Անանիայի Քննիկոնը եղել է Կաթողիկոսարանում փակի տակ: Այսինքն՝ յատուկ արգելք է եղել Անանիայի այս երկի նկատմամբ: Իսկ այդ արգելքի պատճառը (կամ գոնէ՝ պատճառներից մէկը) պիտի լինէր դրա՝ Անաստաս Ակոռեցու պատուէրով գրուած լինելը: Երկենք Ներսէս Տայեցու (բնականաբար նաեւ՝ նրա սերտ գործակից Անաստաս Ակոռեցու) նկատմամբ անբարեացակամ վերաբերմունքը եւ դրա հետեւանքով Ներսէս Տայեցու՝ իշխանութիւնից մեկուսանալը:

Բնականաբար, կարող էր նոյն մերժողական վերաբերմունքը տարածուել նաեւ Անաստասի հաւանած (ամենայն հաւանականութեամբ նաեւ՝ հովանաւորած) երիտասարդ գիտնականի նկատմամբ: Այս կերպ լիովին բացատրելի են դառնում Անանիայի հասցէին եղած քաղկեդոնականութեան մեղադրանքները²⁵: Անանիայի աշխատութիւններից բխում է նրա ոչ միայն քաղկեդոնական չլինելը, այլ եւ քաղկեդոնական դաւանանքի դէմ Հայ Եկեղեցու դաւանական դրոյթները տեսականօրէն հիմնաւորող ու հմուտ պաշտպան լինելը: Ըստ այսմ՝ քաղկեդոնականութեան մեղադրանքը Անանիայի հասցէին ընդամէնը անյաջող կրկնութիւնն է Ներսէս Տայեցու հասցէին

25 ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ, Ա., *Ամանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը*, ՀՍՍՐ Մատենադարանի հրատարակչութիւն, Երեւան 1944, 24-25:

եղած մեղադրանքների, որ յետոյ ներսէսի եւ Անաստասի հակառակորդները կարող էին տարածել նաեւ Անաստասի հովանաւորեալ Անանիայի հասցէին: Փաստօրէն, Անաստաս Կաթողիկոսից յետոյ յաջորդները մերժողական վերբերմունք են ունենում Քննիկոնի նկատմամբ, իբրեւ Անաստաս Կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ ստեղծուած ձեռնարկ: Եւ ահա այս «մեղադրանքի» հիմքերը թաքցնելու համար Անանիան (եւ կամ Անանիայից յետոյ մի այլ ոք) Քննիկոնի այդ մասից հանում է դրա ստեղծման հանգամանքները Անաստաս Կաթողիկոսի հետ կապող մասերը: Ընդհանրապէս, չի բացառուում, որ Քննիկոնի այդ մասը շարադրուած լինի յատուկ նպատակով, ցոյց տալու համար դրա ստեղծման հանգամանքները եւ հիմնաւորելու համար, որ Քննիկոնը կիրառելի ձեռնարկ է, «չկան հակացուցումներ»²⁶: Ահա այս կերպ կարող ենք հասկանալ, թէ ինչո՞ւ Անանիան լռում է Անաստաս Կաթողիկոսի հետ իր ունեցած յարաբերութիւնների մասին:

Անանիայի անձի եւ նրա կոթողային երկի՝ Քննիկոնի դէմ մերժողական վերաբերմունքը կարող էր ունենալ վերը նշուածից զատ մի այլ բնական բացատրութիւն եւս:

Ինչպէս գիտենք, Անանիայից առաջ Հայաստանի կրթական համակարգում ներառուած են եղել միայն եռեակ գիտութիւնները, իսկ քառեակ գիտութիւնները բացակայել են իսպառ: Ահա այս հենքի վրայ դժուար չէ պատկերացնել, թէ ի՞նչ վերաբերմունք պիտի ունենային Անանիայի եւ նրա Քննիկոնի նկատմամբ այդ ժամանակ Հայաստանում եղած դպրոցների ուսուցիչները: Եթէ Քննիկոնը մտնէր կիրառութեան մէջ, ապա եղած բոլոր դպրոցների ուսուցիչները մի անգամից յայտնուելու էին թերուսի վիճակում, զի նրանց գիտելիքը առաւելագոյնս կարող էր Քննիկոնի կէսին հաւասարուել: Քառեակ գիտութիւնները, տոմարը եւ այլ նոր գիտակարգերը, որ ներառուած են եղել Քննիկոնի մէջ, նրանց հասու չէին: Ուստի, Հայաստանի գիտակրթական համակարգում իրենց ունեցած դիրքը չկորցնելու համար նրանք կամ պիտի այդ նոյն Քննիկոնով սովորէին Անանիայի մօտ, եւ կամ պիտի պայքարէին Անանիայի ու

26 Ընդհանրապէս, փոքր-ինչ տարօրինակ է, որ իբրեւ ուսումնական ձեռնարկ շարադրուած գրքի սկզբում հեղինակը տալիս է իր կենսագրութիւնը եւ ուսման հանգամանքները: Տպաւորութիւնը այն է, որ հեղինակը ջանացել է հիմնաւորել իր գիտութեան արժանահաւատ լինելը հեղինակաւոր աղբիւրից դրա բխելը, կասկածելի հանգամանքների հետ կապուած չլինելը: Սա էլ թոյլ է տալիս մտածել, որ այդպիսի հիմնաւորման ու բացատրութեան կարիք այդ ժամանակ եղել է, եւ այդ շարադրանքը Քննիկոնի մէջ դրուել է ի պատասխան ինչ-ինչ մեղադրանքների, յերիւրանքների:

նրա Քննիկոնի դէմ: Քանի կար Անաստաս Կաթողիկոսը, Անանիայի դէմ պայքարելը դժուար պիտի լինէր: Իսկ ահա Անաստասից յետոյ այլ աշխարհայեացքով Կաթողիկոսի օրօք թէ՛ Անանիան, եւ թէ՛ Քննիկոնը դառնում են հապէս խոցելի: Այսինքն, տեսնում ենք, որ Անանիան, իբրեւ գիտակրթական համակարգի յեղափոխիչ նորարար, պիտի շատ մեծ դիմադրութեան հանդիպէր այդ ժամանակ Հայաստանում առկայ կրթական համակարգի ներկայացուցիչներին կողմից: Եւ այս դիմադրութեան բուն պատճառը ոչ թէ գաղափարական, կամ դաւանական, կամ քաղաքական էր, այլ հիմնուած էր պարզ անձնական շահի վրայ:

Ի մի բերելով կատարուած քննութեան արդիւնքները, ստանում ենք այսպիսի պատկեր:

2. դարի կէսերին ի յայտ եկած տոմարական խնդիրները լուծելու համար Հայոց Հայրապետ Անաստաս Ակոռեցին ընտրել է ամենահիմնարար ուղին: Ժամանակաւոր լուծումների ճանապարհով զնալու փոխարէն նա միջոցներ է ձեռք առել տեղում տոմարագէտ մասնագէտ ունենալու, նրա միջոցով հարցերը լուծելու համար: Աւելին՝ նա փորձել է այնպէս ձեւափոխել Հայաստանի կրթական համակարգը, որ դրանից յետոյ հէնց տեղում աճեցուն մասնագէտներ, կարիք չլինի ուսանողներ ուղարկել արտասահման՝ տարբեր կարեւոր մասնագիտութիւններ (ի մասնաւորի՝ տոմար) սովորելու համար: Եւ այդ լուսաւոր ձեռնարկումի առաջին փայլուն արդիւնքն էլ եղել է Մեծն Անանիան, որին, ամենայն հաւանականութեամբ, կրթութեան ուղարկողն ու ետ՝ Հայաստան կանչողը դարձեալ եղել է նոյն Անաստաս Հայրապետը: Իր այս ձեռնարկումով Անաստաս Ակոռեցին համադրելի է Ս. Սահակ Պարթեւ Հայրապետին, որի եւ Ս. Մեսրոպի աճեցրած սաները մէջտեղ բերին հայ դպրութեան ոսկեդարը: Անանիային չյաջողուեց բնական ու ճշգրիտ գիտութիւնների «ոսկեդար» յառաջ բերել իր ժամանակի Հայաստանում: Սակայն Անանիայի «հրաշագան» Քննիկոնը կատարեց իր մեծ գործը: Անմիջապէս սկսեց ի յայտ գալ եւ աճել հայ բնագէտ-գիտնականների փայլուն դպրոցը, որի պայծառ անուններից են Յովհաննէս Կոզեռնը, Յովհաննէս Սարկաւազը, Յակոբ Ղրիմեցին եւ այլք:

Summary

ON THE CIRCUMSTANCES OF THE CREATION OF
ANANIA'S *K'NNIKON*

GRIGOR BROUTIAN

The analysis of some data from a colophon of Anania Shirakouni (Shirakatsi) gives the exact date of his coming back to Armenia after completing his studies in Trebizond as 666 AD. Thus we know the dates when he completed his studies in Armenia (657) and went abroad for further studies (658). The comparison of these dates with the chronology of catholicoses of Armenia and the main historical events of that period gives us a new understanding of the circumstances of the creation of Anania's main work – the *K'nnikon*.

In 647, the 95-year Easter list created by Athanas Taronatsi in 552 was completed. Although it was necessary to compose a new Easter list, historical events did not allow the Armenian Church to accomplish that task. In 658, just as the Armenian-Arab peace treaty was negotiated, Anastas Akoretsi, who was the coadjutor of Catholicos Nerses Tayetsi, sent young Anania abroad for further education to study the quadrivium (arithmetic, geometry, music, and astronomy). In 665, the first “false Easter” happened when the Easter of Western churches took place a week before Easter in Armenia. Catholicos Anastas Akoretsi called Anania back and ordered him to write the famous *K'nnikon* – the new textbook for Armenian universities containing all the sciences of the time. Anania's *K'nnikon* contained both the trivium and quadrivium and some applied sciences as well. A large section of this work was devoted to the calendar. In his calendar (*tomar*) Anania also theoretically proved the credibility of the position of the Armenian Church for determining the dates for both Easter and Christmas. Anania's *K'nnikon* was not approved by the council of bishops and, after Anastas Akoretsi passed away, his successor Israyel Otmsetsi held opposing attitudes to such issues. Anania's *K'nnikon* was forbidden for about four centuries until the time of Grigor Magistros and Catholicos Petros Getadardz.